

§6.2 РОЗВИТОК ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ: МЕТАМЕ-ТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ (Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Вступ. Проблемний стан цивілізації, загалом та українського суспільства, зокрема, зумовлений спотвореними уявленнями про людину, яка традиційно розглядається без духовної складової трансцендентного походження. Це уявлення культивується в гуманітарних науках та масовій свідомості, коли людині приписується не високі, а навпаки, низького ґатунку потреби та інтереси. Історично таке уявлення поступово формувалося протягом останніх п'яти століть під впливом ідей антропологізму, гуманізму та позитивістської наукової парадигми [1]. У суспільстві культуються неадекватні, часом спотворені уявлення про її найголовніші потреби, про щастя, проповідується індивідуалізм, нездоровий прагматизм, неадекватні уявлення про любов, надію, свободу як всюдозволеність, безвідповідальність, толерування до сил зла, культивується моральність нижчого порядку, навіть аморальність у людських стосунках. Таке уявлення проявляється в системі влади, політики, менеджменту тощо. Це також проявляється у психологічних науках та психологічній практиці.

Філософія позитивізму як основна сучасна наукова парадигма поєднує секуляризм, методи природничих наук, філософію дослідження й знання [2]. Позитивізм зробив свій внесок в секулярну революцію, змінив дух інтелектуальної еліти Заходу [3]. Складниками інтелектуальних традицій є переконання, стандарти та практики [4]. Це означає, що «справжній науковий пошук починається з елементарної зацікавленості та смиренного і відповідального ставлення до світопізнання, що мотивує нас випробовувати ідеї, навіть

якщо вони протилежні звичним для нас поглядам» [5, С. 53]. Одночасно, науку слід сприймати крізь призму припущень (гіпотез) і переконань [6]. В гуманітарних науках відбулася редукція їх завдань розвитку в напрямі виявлення голих фактів без їх критичного аналізу, сталося прокладання демаркаційних ліній між суб'єктом пізнання та об'єктом, між фактом і концепцією, теорією і практикою, процесом пізнання і практичною діяльністю. Фактично у наш час у науковому співтоваристві виник феномен сильно корпоратизованої більшості з прагнення до пошуку штучної новизни.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що наука розвивається «шляхом накопичення голих фактів, вдосконалення теорій та перегляд виявлених фактів, що з часом включаються у ширші концептуальні схеми» [7, С. 122]. Вона, зокрема, ґрунтується «на складному арсеналі людського досвіду, сукупності метафізичних та епістемологічних припущень, а також теолого-філософських напрацювань, що формує методи і способи здійснення наукової діяльності» [8, С. 151]. «Відданість сучасної науки цілковитій описовості не дозволяє їй бути повноцінною щодо вивчення цінностей (добре й погане), моральності (правильно і неправильно) та характеру (чеснота і порок), яке ще з часів давніх греків базувалися на античній класико-реалістичній науці та теорії природнього закону» [9, С. 200].

Нажаль, у сучасній психології та психологічній практиці часто відстоюється редукціонізм, розглядається людський досвід нічим іншим, як сукупність досвіду різних видів поведінки, чи як результат оперантного навчання, чи збудження нейронів, чи як когнітивне опрацювання інформації [10]. Як правило, психологи-теоретики і психологи-практики не задумуються над проблемним характером їх основних припущень [11]. Вони наполягають

на тому, що наукові факти та цінності наукового пошуку, суспільства та окремої особистості поняття, які не перетинаються між собою. Вважається, що наука працює з фактами, а релігія – з цінностями [12].

Культивована дослідницька психологія претендує на дослідження практично всіх рівнів (пластів) психічного [13]. Одночасно не враховується той факт, що у внутрішньому світі особистості є духовне як визначальний складник внутрішнього світу особистості. Окрім того сама людина у зовнішньому плані взаємодіє з духовною сферою трансцендентного походження, яка детермінує її розвиток.

Жодна наукова і життєва істини не є самодостатніми, оскільки світ не є простим (Блез Паскаль). Будь-яка істина, відокремлена від супровідних інших істин є напівправдою [14]. «Те, що дізнаємося з досвіду, залежить від філософії, на яку ми орієнтуємося, набуваючи його» [15, С. 58]. Психологічна наука і психологічна практика мають запропонувати недефективні шляхи вирішення проблеми зміцнення тілесного, психічного, психологічного, соціального, морального та духовного здоров'я і власне постанови здорової особистості на кожному віковому періоді. Психологічна наука взагалі, та вікова психологія, зокрема, мають обґрунтувати здоровий стиль життєдіяльності людини, різних типів спільнот (сім'я, виробничі колективи, військові з'єднання) та норм співжиття на рівні суспільства. Засоби масової інформації мають переважно негативний вплив на психічне та особистісне здоров'я громадян (культивування нездорових ідеалів, норм, зразків поведінки, аморальності, індивідуалізму тощо). Спрямованість їх діяльності на подання переважно нездорової реклами та нездорового інформаційного продукту дорого обходиться суспільству та державі, коли необхідно створювати спеціальні програми з метою вирішення злободенніших суспільно-гуманітарних проблем.

У психології, як і в кожній науці, існує проблема істинності чи неістинності знання, зокрема його змісту, структури та видів, диференціюється помотетичне та ідеографічне знання, коли «дослідники здобувають «номотетичне» знання, що стосуються широких принципів і формулюються на основі систематичного дослідження людей...» [16, С. 263]. Навпаки, психологи, що працюють у віковій та клінічній психології, здобувають «ідеографічні» знання, розуміння індивідуальних відмінностей за їх ділами, що постає з досвіду конкретних прикладів» [17, С. 263].

Окрім того, в епістемології констатується неоднозначність зв'язків між знанням та істиною, яку ніколи не вдається висловити цілком, цілісно та фінально. У психологічній науці є значний відсоток знання, яке «не знає себе» (методологічно не відрефлексованого, яке в чистому вигляді постає як своєрідна «бюрократія» для дослідників і практиків та проявляється як своєрідна «терапія» знання. Це означає, що психологам необхідно виходити за межі «чотирьох стін» своєї науки у реальний світ, «вдихнути» нові методологічні, теоретичні та практичні дискурси, щоб пропоноване знання не було ізольоване від зовнішнього світу, зокрема, аналізувалася гуманістична доцільність психологічного знання у плані конструктивно-позитивного вирішення проблеми цивілізації, сучасного українського суспільства, груп і спільнот різного типу та окремої особистості у напрямі до здорового вікового розвитку, до щастя та з'ясування засобів з оптимізації психічного та особистісного розвитку осіб з особливими потребами.

Зазначене стосується вікової психології, коли постають завдання вивчення вікового розвитку психіки та особистості дітей, підлітків, юнаків, дорослих і людей старечого та похилого віку в радикально змінених соціально-економічних умовах, зокрема, в умовах війни та післявоєнної відбудови

українського суспільства. Як показує аналіз, у віковій психології невтомно і послідовно огрублюється реальність внутрішнього світу людини, що наприклад, в запропонованих схемах аналізу вікових етапів, що проявляється в акцентуванні тільки на певних аспектах психічного та особистісного розвитку. Відповідальність за такий стан лежить на методологічних традиціях, що культивуються у сфері вікової психології.

У віковій психології проявляються проблеми методологічного і теоретичного планів. Так, ця галузь психологічного знання багата на факти й описи та аналіз «природи психіки, теорії розвитку і виховання та одночасно бідна на розуміння справжньої особистості, яка проживає своє життя у фізичному тілі, та, одночасно, є частиною соціуму» [18, С. 108] і духовної сфери трансцендентного походження. Стратегічною проблемою вікової психології є пояснення головних причин становлення у віковому плані певних типів поведінки людини, оскільки не враховується найголовніша істина, апріорі (найголовніший чинник), а навпаки, надають головної ваги вторинним чинником [19].

Наш досвід професійного методологування [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27;] та метаметодологування [28] як найвищий рівень розмірковування про смисл пізнання людини та світу, системи феноменів чи окремих явища, що стосуються людини та її життєдіяльності, про методи пошуку, значення, сенс і сфери застосування здобутого знання, має спонукати вчених відмовитися від дослідницької позиції зовнішнього («об'єктивного») спостерігача, усвідомити обмеженість повних теоретичних можливостей та рефлексувати неадекватність методологічних підходів та дефіцит знання як окрему науково-пізнавальну проблему вікової психології.

Міркуючи метаметодологічно, дослідник гармонізує (з'єднує) індивідуальне професійне мислення та досвід з

власною життєдіяльністю, реальною соціальною та духовним виміром життя людини. Така методологічна рефлексія орієнтує психолога на духовну парадигму та нове науково-психологічне уявлення, а також перетворення, конструювання та розвиток методів і структури взаємопроникнення його професійного мислення та його власної пізнавальної діяльності через включення саморефлексії (які завдання постають; що я фактично розв'язую; чи так це я роблю; який я одержую результат; наскільки він відповідає поставленій меті), критично оцінити свої погляди та усталену практику, з'ясувати, що залежить від нього як дослідника, а що ні, а що від конкретних та широких обставин. Конкретно мислєдіяльність вченого передбачає володіння ним автентичним ідеалом розвиненої особистості на різних вікових періодах, онтології (буттєвості), духовної складової життя людини, яка розглядається невіддільно від універсального, соціального, психологічного і природнього.

Зазначимо, що для виходу на метаметодологічний рівень розмірковування (забезпечення максимально можливої чистоти методологічної оптики [29]) вчений повинен проявити сміливість та рішучість, щоб відмовитися від існуючої наукової традиції. Предметом його рефлексування має бути не тільки мислення (процес пізнання), але й прогнозована діяльність із застосування виявлених ним знань на практиці та уявлень про очікувані результати, що стосуються прогресивного розвитку особистості, різних типів спільнот, суспільства.

У плані аналізу проблем вікової психології сутність метаметодологічного підходу полягає у здатності дослідника у своєму професійному розмірковуванні піднятися над культивованим уявленнями про особистість (людину) та її життєдіяльність, методологічними принципами психології та

існуючими уявленнями про її предмет, піддати сумнівам існуючі підходи до постановки та розв'язання проблеми вікового розвитку і критично проаналізувати їх, виявити пропуски у розв'язанні проблеми (аспекти, які традиційно не розглядаються), уникнення тенденційного акцентування на найчастіше реалізовуваних підходах, одночасно реалізувати теологічний та телеологічний (цільовий) підходи. Це вимагає розглядати проблему на засадах метасистемності, цілісності, врахування синергійності дії чинників та механізмів становлення чи, навпаки, виявити ті, що блокують становлення здорової та щасливої особистості, встановити головні їх механізми і послідовність включення та дії, зафіксувати в них пропуски та виявити неадекватні підходи.

Застосування метаметодологічного аналізу дозволило, по-перше, виявити ще не ідентифіковані проблеми розвитку вікової психології як важливої галузі психологічної науки. Так з'ясувалося, що поза увагою дослідників виявилися умови, чинники та механізми становлення здорової психіки та здорової особистості дитини, підлітка, юнака, дорослої людини. Окрім того, дослідники не завжди аналізують становлення автентичної моральності та духовності особистості на різних вікових етапах. Акцентування уваги на зазначених аспектах стало б засадничою основою для вдосконалення сімейного виховання та освітньої діяльності, зокрема, розвивальної, діяльності дошкільних установ, шкіл та закладів спеціальної та вищої освіти. Це надважливо в умовах війни та післявоєнного періоду відбудови, коли допомоги потребуватимуть більше половини населення, а психологи об'єктивно не справлятимуться з цим завданням. Якраз автентичні знання з вікової психології стануть однією із засадничих основ самодопомоги суспільства (сім'ї, спільнот) з орієнтацією на здорову особистість та здорову людину, в єдності тілесного, психічного, психологічного,

соціального, морального і духовного здоров'я. Практичні психологи у своїй діяльності самі будуть переорієнтовуватися на автентичний ідеал здорової особистості.

По-друге, традиційно програма аналізу та вивчення вікового періоду, яка склалася у другій половині ХХ ст., включає такі моменти: соціальна ситуація розвитку, новоутворення віку, провідний вид діяльності, аналіз розвитку психіки та особистості, характеристики наявних криз, суперечностей розвитку, чинників та механізмів розвитку тощо. Наш метаметодологічний аналіз показує, що деякі пункти (поняття) цієї схеми є редукованими та потребують переосмислення, зокрема:

1) «соціальна ситуація» як ситуація міжособистісної та соціальних стосунків слід розкласти як ситуація розвитку в єдності матеріально-економічних, соціальних, моральних і духовних аспектів. Дослідження показують, що забезпечення позитивності усіх виділених складових ситуації розвитку зумовлює становлення здорової психіки та здорової особистості в дитини, забезпечує своєрідне згладжування вікових криз;

2) безапеляційне акцентування дослідників на неминучості переживання кожною особою кризах розвитку. Методологічний і теоретичний аналізи та одержані емпіричні дослідження показують, що не всі діти, молодші школярі, підлітки, старшокласники, юнаки та дорослі неминуче проживають вікові кризи. Виявляється, що якщо для дитини, підлітка чи юнака створити здорову ситуацію розвитку, актуалізувати дію позитивних чинників і конструктивних соціально-психологічних механізмів, та одночасно нейтралізувати негативні, забезпечити різнобічну соціально, морально і духовно позитивну активність (активізувати її цілісну життєдіяльність), якщо на кожному віковому періоді

будуть здійснюватися розвивальні впливи з підготовки дитини (підлітка, юнака) до життя в наступному періоді (наприклад, робота з усвідомленням суті дорослості у молодшому шкільному віці), то це призведе безкризового виникнення та реалізації потреби дорослості на етапі підлітковості. За таких умов дитина не буде гостро переживати вікову кризу або й взагалі вона не буде проявлятися. За нашими попередніми емпіричними даними приблизно 7 % - 8 % дітей і підлітків виразно не переживають вікові кризи. Спеціальне вивчення цих випадків показує, що якраз для цих «безкризових дітей» у сім'ї були створені позитивні умови. Перші результати вивчення дітей, що пережили жахіття війни показують, що вони відразу дорослішають, не переживаючи нормативних криз;

3) «головний вид діяльності». Звичайно у віковому розвитку спостерігається виразна тенденція переважання в певних періодах окремих впливу на психічний та особистісний розвиток певних видів діяльності (гра – дошкільники, навчальна діяльність – молодші школярі, спілкування з ровесниками та групова діяльність – підлітки, навчально-професійна діяльність – рання юність та юність). Однак, в індивідуальному плані на окремому віковому періоді вирішальну роль можуть відігравати інші, крім головної, види діяльності, наприклад спорт, образотворча діяльність, спілкування, навіть праця дитини тощо. Видається, що на певному віковому періоді у кожної дитини є життєві ситуації (напівперіоди), коли поряд з «нормативною» діяльністю вирішальну роль відіграють інші види діяльності, і це слід враховувати, наприклад, в організації освітнього процесу.

По-третє, традиційно дослідники у сфері вікової психології намагаються виявляти тільки об'єктивні факти і

запальні тенденції розвитку (йдуть за проблемами). На наш погляд, знання з вікової психології матимуть конструктивне значення для суспільства, соціальних груп, спільнот та окремих осіб, якщо буде звернута увага на з'ясування умов, чинників, механізмів та змісту самоактивності дитини і дорослого у становленні здорової і щасливої особистості. Видається, що нормами і результатами вікового розвитку є дитина (чи дорослий) із здоровою психікою та здоровою особистістю у духовному, моральному, соціальному, психологічному та фізичному планах. Це означає, що процесі дослідження вікового розвитку маються з'ясовуватися не тільки умови, чинники, механізми, види активності та самоактивності дитини (молодшого школяра, підлітка, юнака), які зумовлюють становлення нездорової психіки та особистості (з акцентуаціями, відхиленнями та патологіями), але й здорової.

По-четверте, у процесі дослідження проблеми вікової психології недостатньо звертається увага на загальні теоретичні засади аналізу психічного та особистісного розвитку осіб з особливими потребами. Зокрема, слід з'ясувати особливості дії соціально-психологічних та психологічних механізмів, чинників та умов, які забезпечують оптимальність цього розвитку.

Запропоновані ідеї реалізовані нами (спільно з Лесею Василенко) при підготовці посібника з вікової психології, який перевидався шість разів у різних виданнях та широко використовується при викладанні курсу в багатьох університетах України [30].

Висновки. Отже, завдяки метаметодологічному підходові нам вдалося (вийти за межі «над» і «збоку») та ідентифікувати деякі проблеми розвитку вікової психології. Вихід дослідників проблеми вікового розвитку за межі «чотирьох стін» (вихід у світ), подолання своєрідної «терапії»

існуючого знання і подолання бюрократії (відмова від обмежень традиційних схем аналізу проблеми), зростання долі знання, «яке знає себе» (епістемологічна рефлексія), тобто «знає» для чого воно використовується, посилить значущість отриманих відомостей для прогресивного розвитку не тільки окремих особистостей, груп та спільнот, українського суспільства та проблем цивілізації загалом. В освітньому плані викладання вікової психології в такому ресурсі призведе до зростання у студентів мотивації до її засвоєння, через переведення його в статус «живого» знання, що має об'єктивне значення та особистісний смисл, яке можна технологізувати (застосувати у позитивній практичній діяльності). Зазначений метаметодологічний підхід значно підвищить ресурсність вікової психології у вирішенні прикладних проблем фахівців.

Список використаних джерел:

1. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія/ Мирослав Савчин. – К.: Академвидав, 2013. 224 с.
2. Джонсон Л. Ерік Християни у психології: стислий історичний ракурс / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 9 – 52.
3. Джонсон Л. Ерік Християни у психології: стислий історичний ракурс / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 9 – 52.
4. Джонсон Л. Ерік Християни у психології: стислий історичний ракурс/ Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 9 – 52.

5. Маєрс Девіс Дж. Теорія рівнів пояснення / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 53 – 108.

6. Маєрс Девіс Дж. Теорія рівнів пояснення / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 53 – 108.

7. Джонсон Л. Стептон Інтеграційний підхід / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С.109 – 156.

8. Джонсон Л. Стептон Інтеграційний підхід / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С.109 – 156.

9. Джонсон Л. Стептон Інтеграційний підхід / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 109 – 156.

10. Джонсон Л. Стептон Інтеграційний підхід / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 109 – 156.

11. Паулісон Девід. Біблійне консультування / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 255 – 304.

12. Джонсон Л. Стептон Інтеграційний підхід / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 109 – 156.

13. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія". 2020. 447 с.

14. Маєрс Девіс Дж. Теорія рівнів пояснення / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 53 – 108.

15. Маєрс Девіс Дж. Теорія рівнів пояснення / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 53 – 108.

16. Паулісон Девід. Біблійне консультування / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 255 – 304.

17. Паулісон Девід. Біблійне консультування / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. надійка гербіш. – К.: ВИДАВЕЦЬ ПАЛИВОДА А.В., 2018. С. 255 – 304.

18. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 447 с.

19. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 447 с.

20. Савчин, М.В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія / Мирослав Савчин – Дрогобич: ПП «Посвіт», 2019. 232 с.

21. Савчин, М.В. Духовна парадигма психології: монографія / Мирослав Савчин. – К.: Академвидав, 2013. 224 с.

22. Савчин, М.В. Метаметодологічний аналіз концепції К.Г. Юнга /М.В. Савчин //Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Випуск 1/2020. С. 57-63.

23. Савчин, М.В. Методологеми психології: монографія/ Мирослав Савчин. К.: Академвидав. 2013. 224 с.

24. Савчин М.В. Моральна сфера особистості та її сутнісні визначення / М.В. Савчин// Психологія і суспільство, 2022, №1(85). С.149 – 162.

25. Савчин М.В. Постмодерністський світогляд і проблемний контекст психологічного пізнання особистості/ М.В. Савчин //Психологія і суспільство, 2020, №4 (82). С. 7 – 23.

26. Савчин М.В. Розвиток психологічної науки: християнська перспектива / Moderní aspekty vědy: XXII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. str. 550. С. 333 – 344.

27. Савчин М.В. Тест-питальник для діагностики фундаментальних світоглядних уявлень особистості / М.В. Савчин /Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Випуск 1/2021. С. 40 – 47.

28. Савчин М.В. Духовний розвиток та духовне виховання дітей, підлітків, юнаків та дорослих: результати метаметодологічного аналізу проблеми / Moderní aspekty vědy: XXV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. str. 553. С. 271-344.

29. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування / А.В. Фурман // Психологія і суспільство, 2022, №1(85). С. 7 - 94.

30. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб./ Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид., доповн. – К.: ВЦ «Академія», 2021. 368 с.

